

HRVATSKI KRALJEVI

Eduard PERIČIĆ, *Hrvatski kraljevi (Zlatno doba hrvatske povijesti)*, Zadar 2000, 211 str., 20 str. zemljopisnih karata, izd. Hrvatsko kulturno društvo "Napredak" Zadar i Matica hrvatska Zadar. Autor ovog djela, rodom iz Sukošana kod Zadra, ugledni je hrvatski povjesničar crkvene i svjetovne hrvatske povijesti. Znanstvenoj i široj, domaćoj i svjetskoj javnosti, odavno je poznat po svojim radovima *Samostan sv. Marije u Zadru od njegova osnutka do danas* (1968), *Nin u doba hrvatskih narodnih vladara i njegova statutarna autonomija* (1969), *Vranski priori Ivan od Paližne i Petar Berislavić* (1971), *Prinos pomoraca iz Kopra, Cresa, Krka i Raba na njihovim galijama u Lepantskoj bici* (1974), te osobito po svome djelu *Sclavorum regnum Grgura Barskog* (1991), ali i mnogim drugim znanstvenim i stručnim priložima.

Prikazivano djelo dr. don Eduarda Perićića odstupa, stilom pisanja, od klasičnog pisanja znanstvenih radova. Pisano je u stihu, ali je zadržalo znanstvenu razinu. Time je autor za svoje djelo pridobio i širu čitateljsku javnost, odnosno prosječnog i znanstvenog čitatelja, a to mogu samo vršni povjesnici. Naime, u stihu složene povijesne činjenice o hrvatskim srednjovjekovnim vladarima popraćene su relevantnim vrelima i literaturom te osobnim zapažanjima, u kojima se ujedno zrcali istraživački stupanj današnje hrvatske povijesne znanosti. Poticaj autoru da obnovi svoja ranija saznanja o dobu stare hrvatske države, i pridoda nova, bio je ponovno uspostavljanje, po treći put, hrvatske neodvisnosti 1992. godine, događaj dakle koji su stoljećima priželjkivale generacije i generacije Hrvata.

Doba hrvatskih kraljeva, odnosno srednjovjekovnih vladara narodne krvi, autor naziva zlatnim dobom hrvatske povijesti. Sažeto izneseno, od god. 925. do 1097. u Hrvatskoj su vladali kraljevi Hrvati, iz roda Trpimirovića, osim zadnjeg, Petra, da li Svačića, Snačića ili možda Kačića, koji braneći svoju Hrvatsku, pogiba na planini Gvozdu. Prema jednoj od znanstvenih teza, najstariji spomen hrvatskog imena potječe iz VI. stoljeća prije Krista u Iranu, ali se pretpostavlja da se ono spominje i deset stoljeća prije u Mezopotamiji i današnjem Afganistanu. S tih su prostora pradjedovi današnjih Hrvata Donskim bazenom preko Karpata došli u područje rijeka Visle, Labe i Odre. Odatle su njihovi potomci došli u današnju svoju domovinu, po svoj prilici u trećem desetljeću VI. stoljeća, na čelu s petero braće (Lobelom, Klukasom, Kosijencem, Muhlom i Hrvatom) i dvjema sestrama (Tugom i Bugom), kako nas izvješćuje bizantski pisac i car iz X. st. Konstantin Porfirogenet u svome djelu *De administrando imperio*. Odmah su došli u dodir s papom i kršćanstvom preko opata Martina, kojega šalje papa Ivan IV., rodom iz Dalmacije, iz Zadra, da od Hrvata otkupi zarobljenike i relikvije kostiju, starokršćanskih mučenika. Od tada su Hrvati bili u stalnom, živom i plodonosnom dodiru s papama koji im šalju svoje misionare. Za pape Agatona oko 679. god. sklapaju ugovor sa Svetom Stolicom o mirnom suživotu sa susjednim državama. U vrijeme vladavine kneza Branimira papa Ivan VIII. god. 879. javno priznaje hrvatsku državnu samostalnost. Papa Ivan X. 925. god. priznaje kraljevski naslov prvom hrvatskom kralju, Tomislavu, koji naslov, prema franačkoj terminologiji, susrećemo već kod kneza Trpimira. Papa Grgur VII. šalje kralju Dmitru Zvonimiru kraljevske insignije, krunu, žezlo i zastavu, i uzima Hrvatsku pod posebnu zaštitu sv. Petra, poradi čega se njegov nasljednik Urban II. protivi pokušaju ugarskog kralja Ladislava da nakon Zvonimirove smrti oružjem pripoji dio hrvatske države, Slavoniju. Međutim, Ladislav se tada priklonio protupapi Klementu III. (Wibertu Ravenjaninu), tako da je ipak podijeljeno papinstvo uvelike pomoglo da hrvatsku krunu prigrabi tuđinac. Usput rečeno, kralj Ladislav je od istog protupape Klementa III. naknadno dobio odobrenje za osnutak Zagrebačke biskupije što je pak službena Rimskakurija tek kasnije prihvatila kao svršen čin. Između ostalog, taj je protupapa u vrijeme svoga protupapinstva

poslao *palij* nadbiskupu Duklje, Petru, na tobožnju molbu "slavnog kralja Slavena Bodina", slično dakle molbi ugarskog kralja Ladislava za osnivanje Zagrebačke biskupije. Koloman, sinovac i nasljednik Ladislava, uz podršku dijela hrvatskih velmoža, na gori Gvozd 1097. vojno pobjeđuje posljednjeg hrvatskog kralja narodne krvi te se sporazumno s hrvatskim velikašima god. 1102. kruni u kraljevskom gradu Biogradu za hrvatskog kralja, postavši time i hrvatskim vladarom. U sažimanju hrvatske povijesti naš autor ide i dalje, sve do god. 1992., o čemu se može čitati na stranicama prikazivane knjige.

Uz brojne i izvrsno odabrane ilustracije dr. Peričić ukratko i u stihu opisuje povijesne datosti hrvatskih srednjovjekovnih vladara u tri dijela.

1. *Dolazak i pokrštenje*. Na obitavališta istočne obale Jadrana, do Drave i Dunava, Drine, Bojane i Drima stari Hrvati dolaze kao organiziran narod koji je bizantski car Heraklije pozvao s teritorija današnje Poljske, Bijele ili Velike Hrvatske. Na novim obitavalištima susreću se s kršćanstvom ili tadašnjom civilizacijom, s mnogim Kristovim vjerovjesnicima, opatom Martinom, nadbiskupom Ivanom Ravenjaninom, Petrovim nasljednikom Ivanom IV. i mnogim drugima. Vrhunac svega je Višeslavova krstionica u Ninu.

2. *Put do punog suvereniteta*. Slijedi razdoblje s imenima moćnih i sposobnih hrvatskih knezova. To su Višeslav, vladar-knez od mora do Gvozda; Vojnomir, knez-vladar sjeverno od Gvozda i u Posavini; Ljudevit, knez-vladar sjeverne Hrvatske; Borna, knez-vladar južne Hrvatske; Vladislav; Ratimir, knez-vladar sjeverne Hrvatske; Mislav, knez-vladar južne Hrvatske; Trpimir, knez-vladar južne Hrvatske; Domagoj, knez-vladar južne Hrvatske; Iljko; Zdeslav, knez-vladar južne hrvatske; Braslav, knez-vladar sjeverne Hrvatske; Muncimir, knez-vladar južne Hrvatske i Tomislav, knez-vladar južne Hrvatske a od 925. kralj cijele Hrvatske. Uz ta imena slijede ukratko najbitnije njihove zasluge i povijesne datosti. Župan Godesav gradi u Ninu crkvicu Sv. Križa; Borna i Vladislav silom prilika priznaju franačko vrhovništvo; Mislav jača južnu Hrvatsku, a silni Ljudevit Posavski nakon mnogih bojeva morao je sa sjevernom Hrvatskom pokleknuti pred premoćnim Francima; Ratimir i Braslav postaju tuđinski vazali sve dok se ne ujediniše obje Hrvatske; Trpimir dovodi benediktince a franački ga izvori zovu kraljem; Domagoj je u znaku križa časnog i slobode zlatne strah i trepet za Saracene i lukave Mlečiče, Zdeslav lavira između pape i Bizanta i opredjeljuje se za Bizant; Branimir s hrvatskim biskupom Teodozijem ispravlja Zdeslavovu pogrešku i vraća Hrvatsku u Europu; Muncimir nesmetano vlada južnom Hrvatskom i priprema sina Tomislava za ujedinjenje Hrvata, blagonaklono se odnosi prema splitskom biskupu žrtvujući svoga ninskog biskupa, gradi crkve.

3. Vrhunac su *Hrvatski kraljevi*, po kojima knjiga i nosi naslov. Tomislav, prema crkvenoj titulaturi prvi službeni hrvatski kralj, pojam je i simbol hrvatske sloge a time ujedno snage i državnosti svih Hrvata. Odlazi s jakom vojskom u sjevernu Hrvatsku i tjera preko Drave veoma jake Mađare, osvajače tuđeg teritorija, koji su netom prije toga uništili moćnu ali nesložnu državu Moravsku. Bizantski mu car daje na upravu Dalmaciju, a bugarski Simeon slama bojna koplja pred njegovom vojskom zbog nesretnih Srba, koji ispred Bugara pobjeغوše u Hrvatsku. U njegovo vrijeme i vrijeme njegova vazala i sunarodnjaka kneza Mihovila iz Huma održava se Splitski crkveni sabor na kojem se, između ostalog, pokušava urediti pitanje hrvatske i latinske liturgije, nakon čega nastaje teški dani za na narod i Crkvu među Hrvatima. Krajnji rezultat je bio uništenje hrvatskog biskupa i njegove Ninske biskupije od strane dalmatinskih biskupa istočnjačke liturgije. Tomislava naslijedi Trpimir II. u čije se vrijeme donekle stišaše kleričke strasti. U njegovo vrijeme u Hrvatskoj djeluje pobožni čovjek Martin iz Franačke. Potom slijedi Krešimir I. za čije vrijeme Porfirogenet bilježi jaku vojnu silu Hrvatske od sto tisuća pješaka, šezdeset tisuća konjanika, osamdeset velikih brodova *kondura*, i stotinu manjih *sagena*, kojom silom Hrvati ne osvajaju tuđe zemlje već samo brane Hrvatsku. Nakon Krešimira I. na hrvatskom kraljevskom prijestolju dolazi do smutnje među braćom

Miroslavom i Mihovilom Krešimirom II. U građanskom ratu Pribina, ban Like, ubija Miroslava pa ostaje kraljem Hrvata Mihovil Krešimir II. U tom je građanskom ratu Hrvatska vojna moć veoma oslabila. Bizantska se Dalmacija ponovno vratila pod izravnu carsku vlast, Neretvani su se odvojili a Bosna privremeno potpala pod raškog župana Časlava Klonimirovića, koju pak Krešimir II. ubrzo povraća u sastav Hrvatske i sklopi prijateljstvo s bizantskim dalmatinskim gradovima. Žena mu je bila Jelena Madijevka, Zadranka. Benediktincima samostana sv. Krševana dariva posjed Diklo. Slijedi kralj Stjepan Držislav kojeg se ime još kao *dux* nalazi na kamenim spomenicima. Ravnopravno se nosio s bugarskim kraljem Samuelom koji je sa svojom vojskom uznemiravao Hrvatsku. Držislavu Bizant ustupa na upravu dalmatinske gradove i otoke. Štoviše, bizantski mu car šalje krunu, žezlo i plašt a za poklon zlatnu jabuku, što splitski arcidakon Toma smatra mjerodavnim za prvo krunjenje hrvatskih kraljeva. I u vrijeme Držislava Venecija plaća danak Hrvatskoj za slobodnu plovidbu hrvatskim dijelom Jadrana. Nakon Držislava nastaju smutnje oko hrvatske krune među njegovim sinovima Svjetislavom, Krešimirom i Gojislavom. To koristi Venecija, čiji dužd Petar II. Orseolo stječe titulu *dux* Dalmacije. Krešimirov nasljednik Stjepan I. vraća Dalmaciju pod hrvatsku krunu, a skloni su mu i bizantski dalmatinski gradovi na čelu sa Zadrom. U njegovo vrijeme Venecija ipak osvaja Kvarner i ponovno Zadar. Potom na hrvatsko prijestolje dolazi moćni kralj Petar Krešimir IV. koji Hrvatskoj vraća granice do Drave i Drine te slobodnu plovidbu hrvatskoj mornarici hrvatskim morem, jer Gospod proširi njegovo kraljevstvo na kopnu i moru. Posebno se ističe svojim darovnicama benediktincima. Krešimira IV. naslijedi Dmitar Zvonimir, bivši ban sjeverne Hrvatske, kojega u Solinu, pred plemstvom, klerom i pukom, okruni za hrvatskog kralja legat pape Grgura VII., Gebinzon. Tom prilikom Zvonimir pokloni papinim legatima benediktinski samostan u Vrani, u kojem su se čuvala stare hrvatske krune. Njegovo se ime spominje na jednom od najstarijih hrvatskih glagoljskih spomenika, Bašćanskoj ploči. Već nakon njegove smrti ponovno nastaju smutnje oko hrvatske krune, nakon čega bijaše izabran za hrvatskog kralja ostarjeli i boležljivi kralj Stjepan II. Stjepanovom smrću uvelike zavladaše smutnje u Hrvatskoj čemu je osobito pridonijela stranka pristaše Zvonimirove udovice Jelene Lijepe, odnosno pristaša dovodenja Arpadovića na hrvatsko prijestolje. S druge strane jedan broj hrvatskih velmoža izabra za hrvatskog kralja Petra, čovjeka narodne krvi, koji pogibe 1097. u sukobu s Ugrima, čime se gasi loza hrvatskih narodnih vladara pa Hrvatska od 1102. stupa u uniju s Ugarskom.

Milko BRKOVIĆ

NOVI ZNANSTVENI PRINOS HRVATSKOJ SREDNJOVJEKOVNOJ DIPLOMATICI

(Milko BRKOVIĆ, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, HAZU - ZIRAL, Zadar - Mostar, g. 1998., 441 str.)

G. 1998. u izdanju Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru te Zajednice izdanja Ranjeni Labud (ZIRAL) objelodanjena je opširna i vrijedna knjiga uglednog hrvatskog povjesničara dr. Milka Brkovića kao svojevrsna zbirka znanstvenikova dosadašnjeg dvadesetljetnog bavljenja hrvatskom odnosno bosansko-humskom srednjovjekovnom diplomatikom, što potvrđuje njegov izuzetan i sustavan doprinos ovom još uvijek nedovoljno obrađenom području naših (pomoćnih) povijesnih znanosti, a taj je doprinos od ranije znan zahvaljujući njegovim dosad objavljenim znanstvenim istraživanjima u različitim izdanjima i časopisima poput *Radova Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, *Radova Filozofskog fakulteta u Zadru*, časopisa *Croatica Christiana*

Periodica, Crkve u svijetu, Anala Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Hercegovine i drugih. Kao što i sam autor kaže u predgovoru, on je svoju dugogodišnju istraživačku pozornost usmjerio na analizu bosansko-humskih srednjovjekovnih latinskih isprava, kao i onih hrvatskih narodnih vladara, a u posljednjih se nekoliko godina okrenuo sintezi i usporedbi isprava tih kancelarija, čega je ishod i ovo djelo, dok je kao drugi dio tih istraživanja zamišljen diplomatski zbornik obrađenih dokumenata s kritičkim osvrtom, odgovarajućom transkripcijom te njihovim prijevodom na suvremeni hrvatski jezik.

Pisac u uvodu (str. 7-22), spomenuvši nekoliko osnovnih diplomatskih pojmova, ukazuje na to u kojim se ustanovama čuva ono malo do danas preživjelih isprava hrvatskih narodnih vladara odnosno njihovih prijepisa (ukupno njih tridesetak), kao i postojeće bosansko-humske vladarske i velmoške isprave i prijepisi, a navodi i njihova izdanja, odnosno najvažnija historiografsko-diplomatička postignuća u vezi s tim ispravama i uz to, dakako, ključne istraživače. Upozorivši na međusobne utjecaje kancelarija na ovim prostorima, uvodni dio završava navođenjem načela i metodologije kojima se istraživač vodio, kao i ciljeva kojima je težio pišući to djelo.

Slijedi zatim poglavlje u kojem dr. Brković, pomoću sačuvane građe i dosadašnjih spoznaja, a na osnovu svojih znanstvenih nalaza uspoređuje djelovanje hrvatske i bosansko-humske kancelarije (str. 23-37). Kad je riječ o hrvatskoj dvorskoj kancelariji, navode se vrste sačuvanih isprava po njihovu sadržaju (darovnice, potvrđnice i odluke), materijal (najčešće pergamen od teleće kože na kojoj se pisalo crnom tintom), jezik (latinski) i upotrebljavana pisma (karolina, gotica i beneventana), te osnovni pojmovi odnosno nazivi što se pojavljuju u vrelima u vezi s kancelarijom, njezinim ustrojem te izdatim ispravama, uključujući i način njihova pečačenja i njihove sastavne dijelove (protokol odnosno uvod, tekst ili kontekst odnosno sadržaj i eshatokol odnosno zaključak, te unutarnje diplomatske formule odnosno formular).

Što se tiče bosansko-humske kancelarije (točnije, kancelarija), tamošnje su isprave pisane ćirilicom (bosanicom) na hrvatskome jeziku, kao i latinicom na latinskom jeziku, često zavisno od toga jesu li proizišle iz unutarnjih ili vanjskih poslova, a znana je i pojava dvojezičnih isprava. Kronološki se vladarska kancelarija dijeli na bansko (od XII. st.) i kraljevsko razdoblje (nakon Tvrtkova krunjenja do propasti srednjovjekovne Bosne), a kroz cijelo to vrijeme važnu ulogu imaju i kancelarije pojedinih tamošnjih velmoža. Što se materijala isprava tiče, doznajemo da su uglavnom pisane crnom tintom na pergameni njemačkoga i talijanskoga podrijetla, puno rjeđe na papiru, a što se pisma tiče, najčešće se susreću različite razvojne inačice gotice te humanistika. Od vanjskih obilježja, pisac dosta opširno govori i o vrsti te načinu pečačenja tamošnjih isprava. Što se pak unutarnjih njihovih obilježja tiče, autor zaključuje da su na njih veliki utjecaj izvršile hrvatske vladarske, banske i velmoške isprave, a u manjoj mjeri ugarsko-hrvatska, talijanska, dubrovačka i raška kancelarija. I te isprave imaju, naravno, već spomenuta tri osnovna dijela (protokol, tekst/kontekst i eshatokol), a što se tiče formulara odnosno diplomatskih formula, ustvrđuje se da je vladala prilična raznolikost, zavisno od vrste isprava i od primjenjivanih običaja, razvijenih također i iz spomenutih utjecaja, poteklih iz jezične, narodnosne, kulturne, vjerske i povijesno-zemljopisne bliskosti ili pak istovjetnosti. Uz diplomatske formule, autor spominje i običaje datiranja, pojave krivotvorenja, korištene nazive i pojmove u vezi s ispravama, te vrste bosansko-humskih isprava s obzirom na njihov sadržaj.

Slijede potom glavni dijelovi knjige u kojima znanstvenik raščlanjuje vanjska i unutarnja obilježja latinskih isprava hrvatskih narodnih vladara, kao i onih bosansko-humskih vladara i velmoža, kojima kao svojevrsni korisni uvod prethodi kratki pregled povijesti hrvatskih i bosansko-humskih vladara (str. 39-83). U dijelu s vanjskim karakteristikama isprava (str. 85-115) raščlanjuje ih, držeći se vremenskog redoslijeda njihova nastanka, s obzirom na pismo, pečat, grafičke znakove (npr. križ, inicijal, iluminirana slova i sl.), uporablenu tintu i materijal na kojem su pisane. S obzirom

da je to u potpunom smislu riječi provedivo samo na tvorno sačuvanim izvornicima isprava, razumljivo je da kod isprava hrvatskih narodnih vladara, kojih je u takvu obliku sačuvanu samo nekoliko, u većini slučajeva cjelovit analitički postupak kod vanjskih obilježja nije bio primjenjiv, jer su u pitanju prijepisi, nego je to učinjeno samo ondje gdje je i koliko bilo moguće. Bolje je stanje kod bosansko-humskih isprava, koje su u većem postotku sačuvane u izvorniku, što je autoru omogućilo cjelovitiji analitički postupak koji takav, kako kaže, pruža jasniju predodžbu i za one isprave koje do nas nisu stigle u izvornome obliku. Provedši detaljnu raščlambu vanjskih obilježja latinskih isprava obiju kancelarija, istraživač upozorava i na pojedine njihove dodirne točke u vidu pergamene, srednjovjekovnog latiniteta, vrsti pečata, a u nekoliko slučajeva i pisma gotice.

U dijelu s unutarnjim karakteristikama isprava (str. 117-340), istodobno središnjem, najopširnijem i - kako i sam pisac naglašava - najizvornijem poglavlju ovog znanstvenog postignuća, istraživač raščlanjuje sastavne dijelove, jezik i stil odnosnih dokumenata. Sastavni dijelovi, tj. diplomatske formule u uvodu odnosno protokolu isprava su invokacija, intitulacija, devocija, inskripcija i salutacija, a u ispravama hrvatskih narodnih vladara često se u ovom dijelu pojavljuje i datacija. Invokacija (str. 117-125), to jest zaziv kršćanskoga Boga odnosno Svetoga Trojstva pojavljuje se u verbalnom ili pak simboličkom obliku križa, a nalazi se u pravilu na početku hrvatskih vladarskih isprava, ali se pojavljuje samo u pojedinim sačuvanim izvornim ili prepisanim dokumentima. I među protokolima bosanskih vladarskih isprava on invokaciju nalazi samo u pojedinim primjercima, ustvrđujući pritom usporedbom - uz očite manje razlike - očekivanu srodnost dviju kancelarija o tom pitanju.

Potom slijedi iscrpna analiza pojave datacije u ispravama (str. 125-167), kao jednog od glavnih dokaza njihove vjerodostojnosti, odnosno osnovnog pokazatelja vremenskog i, često, mjestnog nastanka samog dokumenta. Autor naglašava da se formula datiranja u hrvatskih vladarskih isprava najčešće pojavljuje u protokolu odmah iza invokacije, dok se kod bosansko-humske srednjovjekovne latinske kancelarije ona uglavnom nalazi u eshatokolu, u kojoj činjenici on prepoznaje izravan utjecaj hrvatskih vladarskih potvrdnica (u kojima se također datacija često pojavljuje na kraju), hrvatskih velikaških isprava, kao i isprava hrvatskih crkvenih ustanova iz kasnog srednjeg vijeka. On, između svega ostalog, također zapaža da hrvatske vladarske isprave u dataciji uglavnom koriste godinu od Utjelovljenja, dok one bosansko-humske s nje pomalo prelaze na godinu od Rođenja Kristova. Osim toga, naglašava i važnost pojave indikcije kao kontrolnog elementa pri dataciji, pri čemu je ona prisutnija u hrvatskim nego bosansko-humskim ispravama, kao i pojavu oznake kršćanskog - najčešće nepomičnog - blagdana, kod čega je ova daleko češća u tih drugonavedenih.

Slijedi potom dio ovog širokog poglavlja u kojem se dr. Brković bavi intitulacijom (str. 167-193) kao sastavnim dijelom protokola ili uvoda, u kojoj se unutar isprave imenom i titulama naslovljuje njen izdavalatelj, a koja u ispravama hrvatskih narodnih vladara (najčešće *dux* i *rex*) uglavnom dolazi nakon datacije. I u bosansko-humskim vladarskim i velmoškim latinskim srednjovjekovnim ispravama intitulacija dolazi u uvodu. Njeni su osnovni činitelji, pod utjecajem hrvatskih vladarskih isprava, ali i općenito Zapada, podudarni s intitulacijom u njima, s time da se u prvim uslijed tamošnjih prilika primjećuje i utjecaj lokaliziranja na manja područja. Devocija kao sljedeća obrađena diplomatska formula (str. 193-198) zapravo je sastavni dio intitulacije u ispravama, a njome se u hrvatskim i bosansko-humskim vladarskim ispravama sažeto i jasno kršćanskom pobožnošću izriče utemeljenost nečije političke vlasti u božanskoj milosti (*Dei gratia*, *Divina gratia* i sl.).

Diplomatička formula inskripcije (str. 198-202) ima ulogu adrese u ispravama, to jest sadrži ime i naslov njezina destinatar (ako je namijenjena pojedincu ili ustanovi). Ako je isprava upućena većoj skupini, ponajprije svim podanicima, inskripcija se pojavljuje u općem obliku. Ona se ne javlja

u samostalnom obliku unutar sačuvanih hrvatskih vladarskih isprava, već je uklopljena (*omnibus et singulis* i sl.) u pojedine druge diplomatske formule. S druge pak strane, kod bosanskih vladarskih isprava inskripcija je najčešće samostalna diplomatska formula, i kao takva je - bilo u pojedinačnom, bilo u općem obliku - sadržana u većini tih dokumenata. Ipak, i ondje se ponekad pojavljuje uklopljena u druge formule. Što se salutacije odnosno pozdrava tiče (str. 202-205), ona se ne pojavljuje u sačuvanim ispravama hrvatskih narodnih vladara ni kao samostalna diplomatska formula, niti kao dio neke od njih. Ni veći broj bosansko-humskih vladarskih i velmoških isprava ne poznaje salutaciju, ali je ona tamo ipak dosta često zastupljena. Uglavnom se pojavljuje iza inskripcije u obliku nekog od kršćanskih pozdrava.

Slijedi potom znanstvenikova raščlamba teksta (konteksta) ili korpusa isprava, u koji spadaju diplomatske formule arenge, promulgacije (publikacije, notifikacije), naracije (ekspozicije), peticije, dispozicije, sankcije i koroboracije, odnosno formule svjedočenja. Arenga (str. 205-218) kao - uglavnom kratka - diplomatska formula nije obavezan dio isprave, a sadrži moralnu, teološku, filozofsku i pravnu sentenciju svečanog tona, koja u pravilu izražava biblijsko-teološke misli i navode kako bi se opravdao predmet isprave kojom se nešto daje destinataru. Njezina nazočnost ili izostanak u ispravi više puta može poslužiti kao jedan od dokaza autentičnosti odnosno neautentičnosti dotičnoga dokumenta. Dr. Brković ustvrđuje da ova formula nije redovito u uporabi u isprava hrvatskih narodnih vladara, ali je ipak toliko prisutna da se o njoj može govoriti kao o "ravnopravnoj" diplomatskoj formuli, iako se ponekad javlja tako isprepletena s naracijom da ju je teško prepoznati, a osobito izdvojiti. Njeno mjesto u tih isprava dolazi nakon invokacije, datacije i intitulacije s devocijom. Stoga se naglašava da je ona u logičnom slijedu i spona između intitulacije i naracije, iako se katkad odstupa od toga. Kod bosansko-humskih vladarskih i velmoških isprava arenga se pojavljuje samo iznimno u nekoliko slučajeva, a dolazi u ukrasnom smislu nakon salutacije i predstavlja zapravo uvod u ispravu, izražavajući opravdanost onoga što se iznosi na vidjelo, te vjernost i trajnost u službi, a sadržavajući istom biblijsko-teološku, moralnu, filozofijsku i pravnu misao.

Notifikacija ili promulgacija (str. 219-223) jest kratka diplomatska formula kojom se najavljuje sadržaj isprave, a neki je diplomatičari nazivlju i publikacijom. Najčešće je povezana s arengom, od koje je odvaja jedan od uobičajenih prijedložnih izraza u značenju - *stoga*. U rijetkim preživjelim hrvatskim vladarskim ispravama prepoznaje se samo u nekoliko navrata, dok je u drugim slučajevima toliko rasplinuta da se ne može govoriti o samostalnoj formuli. Iako se ne pojavljuje redovito, notifikacijska se formula u bosansko-humskim latinskim ispravama pojavljuje znatno češće. Obično se nalazi u protokolu, dolazeći iza intitulacije, iza inskripcije i iza salutacije, a ponekad iza arenge, da bi nekim od uobičajenih izraza najavila sadržaj isprave.

Naracija ili ekspozicija (str. 223-235) kao diplomatska formula svojim sadržajem govori o okolnostima koje su prethodile pojedinom pravnom činu isprave, kao i o njenoj dokumentaciji. Skupa s dispozicijom ona je sama bit jedne isprave. U kancelariji hrvatskih narodnih vladara prilično je često u uporabi, a nalazi se ispred dispozicije, tvoreći skupa s njom jednu cjelinu u pogledu činjenica koje se iznose. U ispravama se pojavljuje nakon formula invokacije, datacije i intitulacije, a - kako nas upozorava istraživač - govori i o načinu nastanka i podjeljivanja same isprave od strane donatora. U bosanskim se latinskim ispravama ona pojavljuje pod utjecajem isprava knezova Bribirskih, a ranije je nema. Mjesto naracije u dokumentima tamošnje kancelarije dosta je promjenjivo među drugim formulama, iako je najčešće u prednjem dijelu, nalazeći se često ispred dispozicije ili u spoju s njom. Također može slijediti nakon intitulacije, inskripcije, salutacije, arenge i poslije promulgacije, s time da varira u svojoj dužini. Njena je uloga u tamošnjih isprava istovjetna s onom u hrvatskim vladarskim ispravama, sadržavajući dragocene povijesne podatke. U nekoliko primjera dr. Brković zapaža pojavu kraće diplomatske formule peticije ili intervencije kao nedjeljive

pojavnosti od formule naracije, za razliku od isprava hrvatske kancelarije u kojima je ona spojena s dispozicijom. Njome se spominju oni kojima se nešto podjeljuje ili se navode povlastice koje je dotični destinatar uživao kod prethodnika.

Sljedeća diplomatska formula obrađena u ovome djelu - dispozicija (str. 235-257) – predstavlja srž same isprave jer izražava volju donatora kojom ovaj vrši pravni čin prema destinataru, a s obzirom na način njena izražavanja može biti kraćeg ili dužeg opsega. Neizostavno se pojavljuje u tekstu isprave, i to najčešće poslije naracije, s kojom - prenoseći važne povijesne podatke - često čini misaonu cjelinu, prethodeći koroboraciji i sankciji te drugim eshatokolarnim formulama. Nakon provedene raščlambe sačuvanih isprava hrvatskih narodnih vladara, autor donosi različite izraze kojima započinje ova diplomatska formula unutar njih, te istom zaključuje da su u njima, uz snažnu duhovnu odnosno vjersku dimenziju, ponajprije sadržani svakodnevni motivi izdavanja isprave, odnosno nastanka pravnog čina što izražava vladarevu volju (koja se uglavnom odnosi na darivanje) temeljenu na njegovim ovlastima i dostojanstvu, a koja se u ovim ispravama, stjecajem okolnosti, u pravilu odnosi na crkvene ustanove odnosno duhovne osobe. I u ispravama bosanske kancelarije dispozicija obuhvaća najvažniji dio teksta isprave, te se na osnovi podataka iz nje i prethodeće formule naracije zasnivaju mnoge važne spoznaje iz srednjovjekovne prošlosti. Naravno, i ovdje ona izražava volju donatora u pogledu pravnoga čina, odnosno prenosi materijalni ili moralni objekt isprave.

Pisac potom raščlanjuje pojavu diplomatske formule sankcije (str. 257-276), kojom se izriče tvrdnja ili duhovna kazna, to jest prijetnja onima koji bi ometali ili sprječavali ostvarenje dispozicije, tj. pravnoga čina, odnosno nagrada (rijetko) onima koji bi omogućili njeno ostvarenje. Stoga se ona u ispravama hrvatskih narodnih vladara, u kojima je vrlo često sadržana, pojavljuje nakon dispozicije. S druge strane, većina bosansko-humskih srednjovjekovnih vladarskih i velmoških latinskih isprava ne poznaje formulu sankcije, te se ona u njih javlja prilično rijetko pod utjecajem hrvatske kancelarije, osim kad su u pitanju banske isprave knezova Bribirskih u kojih je redovita.

Zadnja formula obrađena u ovome diplomatskom istraživanju u dijelu koji se bavi tekstem (kontekstom) ili korpusom isprava je formula koroboracije (str. 277-320), kojom se dokazuje da je sastavljena isprava pokazana raznim osobama, ponajprije svjedocima koji ju čine javno pravovaljanom svojim potpisom ili znakom (najčešće križem), bilo da se to odnosi na pravni čin sadržan u ispravi, bilo na sam čin njezina izdavanja. Obično se sastoji od dva dijela; prvim se - iako ponekad izostavljenim - najavljuju sredstva, a drugim znakovi autentičnosti ili ovjere same isprave, čime se zadobiva njezina dokazna moć. U hrvatskih vladarskih isprava neizostavna formula koroboracije slijedi nakon sankcije, navodeći svojim sadržajem sredstva rečene autentičnosti, među kojima se najčešće navodi nazočnost svjedoka, a ponekad je spomenut i pečat. Dr. Brković naglašava da se, štoviše, kod njih u više slučajeva zapaža potpuno preuzimanje uloge koroboracije od strane svjedoka, dok u bosansko-humskih latinskih isprava tu ulogu najčešće zauzima pečat. Kod bosansko-humske kancelarije koroboracija se javlja samo u poveljama, te u pismima koja imaju karakter povelje. Ta formula u tamošnjih isprava donosi sredstva i način kojima se pravnom činu osigurava učinak, trajnost i svjedočanstvo, ali i vjerodostojnost dotične isprave. To se uglavnom osiguravalo pečatom i svjedocima, ali i izjavama, iako sami svjedoci nisu baš često prisutni u latinskim bosansko-humskim ispravama.

Treći glavni dio naših srednjovjekovnih isprava obrađen u ovoj knjizi - eshatokol - čine formule datacije (kod hrvatskih isprava ona se nalazi u protokolu, pa je u cijelosti i obrađena u tome dijelu), subskripcije, aprekacije i pisari. Subskripcija (str. 320-327) kao diplomatska formula pridonosi vjerodostojnosti i potvrđi onodobne isprave. Ona je zapravo jedan od elemenata koroboracije, a ostvaruje se u obliku potpisa ili nekog istovrijednog znaka (svojeručnog ili ne), koje na ispravu stavljaju osobe što sudjeluju u sklapanju pravnoga čina, poput autora, onih što daju svoj pristanak, kontrahenata, svjedoka i pisara. U isprava hrvatskih narodnih vladara potpise i znakove

najčešće stavljaju vladari, svjedoci i službeni pisari. Dr. Brković u tom sklopu upozorava da je pojavu subskripcije kod njih teško pratiti zbog malog broja sačuvanih izvornika, dok je u prijepisima rijetka. Ta je formula - kako ustvrđuje istraživač - dosta rijetko zastupljena i u bosansko-humskih latinskih isprava, a u pravilu dolazi na kraju isprave, sadržavajući ime vladara s njegovim atributima, ponekad čak kao takva zamjenjujući vladarsku intulaciju.

Potom autor raščlanjuje pojavu aprekacije (str. 327-329) kao kratke diplomatske formule kojom se izražava završna želja svih sudionika da sadržaj isprave bude uspješno ostvaren (obično *feliciter*, *Amen* i sl.). Ona se u ispravama hrvatskih narodnih vladara, kao i u bosansko-humskim latinskim ispravama (u kojih se ponekad javlja u novim i produženim oblicima) rijetko upotrebljavala. Što se pak pojave pisara u ispravama tiče (str. 329-340), autor - između ostalog - analizom ustvrđuje da su oni u hrvatskoj kancelariji uglavnom svećenici, da se njihova imena u ispravama ne navode uvijek te da pisar ponekad uopće nije spomenut u ispravi. Upozorava osim toga da se u bosansko-humskoj kancelariji vrlo često ne navodi ime pisara, što pokazuje da tamo taj običaj nije bio uvriježen. Uspoređujući dvije kancelarije, dr. Brković ustvrđuje da se pisari u obje navode na kraju isprava, podudarajući se u četiri naziva (notar, kancelar, vicekancelar i *scriba*).

Na kraju ovog, za hrvatsku povijesnu znanost izuzetno dragocjenog i nezaobilaznog djela, autor donosi popis odnosno regesta oko 120 analiziranih hrvatskih i bosansko-humskih srednjovjekovnih latinskih isprava (str. 341-349), dodatak s popisom hrvatskih narodnih, bosansko-humskih, hrvatsko-ugarskih, ugarskih, bizantskih i franačkih vladara odnosno zapadno-rimskih careva, te popisom papa (str. 351-364), zatim opsežan popis korištenih izvora i literature pri nastanku ovoga znanstvenog postignuća (str. 365-405), kao i preslike pojedinih obrađenih isprava (str. 406-425). Knjigu zatvaraju sažeci na hrvatskom, njemačkom i engleskome jeziku (str. 427-438).

Mislav Elvis LUKŠIĆ

KATALOG IZLOŽBE
“DVA STOLJEĆA ARHEOLOGIJE NA MAKARSKOM PRIMORJU”
(Gradski muzej - Makarska, g. 1998., 240 str.)

Prigodom istoimene izložbe priređene u makarskom Gradskom muzeju g. 1998., otisnut je u izdanju te ustanove opsežan i dojmljiv katalog “Dva stoljeća arheologije na Makarskom primorju”, ostvaren zahvaljujući tamošnjim djelatnicama Sanji Božek i Ani Kunac, kao i njihovim suradnicima iz te i drugih ustanova. Povod nastanku izložbe i ovom popratnom izdanju bilo je održavanje znanstvenog skupa s temom “Arheološka istraživanja na makarskom i omiškom području”, kao i godišnje skupštine Hrvatskog arheološkog društva, kojih domaćin i jedan od organizatora bijaše upravo Gradski muzej Makarske.

Ti su značajni događaji - kako to u svojoj uvodnoj riječi, upoznavajući ukratko čitatelje s poviješću istraživanja u tom području naše domovine, ističe već spomenuta Sanja Božek, autorica izložbe i glavna urednica izdanja - bili prigoda da se na jednom mjestu sakupi i objelodani izbor iz postojeće drevnoslovne (arheološke) građe što potječe iz pretpovijesnog, antičkog, srednjovjekovnog i novovjekovnog razdoblja, a koja je na tom prostoru pronađena i sačuvana za negdašnje, sadašnje i buduće naraštaje tijekom minula dva stoljeća. Sve je to poduzeto kako bi se privukla pozornost stručne, ali i šire kulturne javnosti na baštinu Makarskoga primorja. Naime, iako je dalo više zaslužnika u istraživanju povijesti i spomeničke baštine (poput Ivana Josipa Pavlovića Lučića, Antonija Lulicha, Petra Kadčića, Jakše Ravlića, Miroslava i Josipa Alačevića, Mihovila Glavinića,

Petra Kaera i drugih) - a ostavili su u ovome području zapaženog traga i istraživači iz drugih regija - ono u arheološkom pogledu pripada manje istraženim našim krajevima, pa je ovo najnovije postignuće nesumnjiv i značajan doprinos njegovoj kulturnoj promidžbi, a ujedno i jasan znak tamošnjih muzejsko-muzeoloških (osnivanje najprije Zavičajnog muzeja Makarskog primorja, pa potom Gradskog muzeja u Makarskoj) i arheoloških pomaka (provedba istraživanja na više nalazišta, npr. Sv. Petar u Makarskoj, Sv. Juraj u Tučepima, Sv. Stjepan u Brelima, Sv. Tekla u Podgori, Gradina u Baškoj Vodi, Sv. Martin u Gornjim Tučepima) u posljednjih nekoliko godina.

Prvi dio izdanja naslovljen je *Arheološka slika Makarskog primorja od prapovijesti do srednjega vijeka* (str. 17-55), a donosi preglednu sliku naselja Makarskoga primorja (Brela, Baška Voda, Bast, Bratuš-Krvavica, Makar, Makarska, Kotišina, Tučepi, Podgora, Drašnice, Igrane, Živogošće, Drvenik, Zaostrog, Podaca, Brist i Gradac) s par osnovnih crtica o svakome od njih, uz nekoliko sažetih podataka i više popratnih svjetloписа što nam govore o najvažnijim spomenicima i preostacima graditeljske i drevnoslovne baštine u njima i njihovoj neposrednoj okolici.

Drugi dio izdanja predstavlja katalog izložaka što ga čine njihovi pojedinačni snimci i (ili) crteži te osnovni podaci o njima, uključujući prirodu i mjesto nalaska, vrijeme nastanka, tvorivo i mjere predmeta te opći opis, kao i kratke podatke o štivu koje se bavi istima (osim u slučaju dosadašnjeg neobjavljivanja). Katalog započinje pretpovijesnim dijelom (str. 59-74) u kojem su predstavljene kamene i keramičke rukotvorine, a - kao izuzetak - i jedan od rijetkih kovinskih predmeta pronađenih na tome području. U ne baš bogatoj ponudi možemo se upoznati s tek nekoliko kamenih uporabnih predmeta iz starijeg i mlađeg kamenog doba, te jedva nešto većim brojem ulomaka brončanodobne i željeznodobne lončarije, kao i jednom lučnom fibulom koja predstavlja mlađe željezno doba.

Puno je bogatiji antički dio kataloga (str. 75-178), što je i prirodno. Među nakitnim predmetima u njemu je predstavljeno nekoliko ukosnica, narukvica i dijelova pojasnoga sklopa (garniture), a u tom se dijelu posebno ističe skupni nalaz zlatnih nakitnih predmeta iz Promajne, dok su od uporabnih predmeta prikazani po jedna brončana hvataljka, olovna prečka sidra, brončani uteg, viljuška s drškom u obliku papka te jedna dojmljiva brončana svjetiljka ukrašena istaknutim križem. Petnaestak u ovom katalogu predstavljenih rimskih kovanica različitih nominala nastalo je u razdoblju od I. st. pr. K. do kasne antike. U dijelu s antičkom kamenom skulpturom i natpisima prikazani su osnovni podaci i snimke većeg broja ulomaka, odnosno cijelih nadgrobnihi ploča i natpisa, dijelova građevinskihi i graničnih stupova, žrtvenika, sarkofaga, obrednihi reljefa i građevinskihi ulomaka iz makarskog, ali i šireg područja, poput onoga iz antičke Narone. U dijelu koji predstavlja antičku keramiku makarskog i šireg priobalja i podmorja, prevladavaju ulomci ili cijele amfore, a ima i djelića te cijelih posuda drugačijih oblika i namjene, ulomaka tegula, kao i jedne kasnoantičke svjetiljke, a može se vidjeti i snimak keramičkih gradela. U katalogu zatim slijedi nekoliko ulomaka antičkoga stakla, da bi njegov antički dio završio predstavljanjem 13 izuzetnih makarskih gema s carskim, vojničkim, životinjskim i pogansko-božanskim prikazima iz Arheološkog muzeja u Splitu, izrađenih od dragulja i poludragulja.

U mnogo skromnijem, srednjovjekovnom dijelu kataloga (str. 179-200) može se vidjeti više ukrasnih predmeta (uglavnom karičica, te po jedan polumjesečasti privjesak, ulomak brončanog križa, prsten i par bogato ukrašenih naušnica), te nekoliko uporabnih predmeta (po jedna strelica, nož, koplje i ključ). Od srednjovjekovnog novca u katalogu se nalaze jedna dubrovačka minca, jedan ugarski denar te dva mletačka soldina. U dijelu s kamenom skulpturom i natpisima predstavljena su dva predmeta. Prvi je drašnička zavjetna ploča hercega Stipana Kosače iz 1466. godine, a drugi kameni spomenik jest nadgrobna ploča ukrašena prikazom mača i štita s groblja kraj crkve sv. Stjepana u Brelima. Dio s keramikom sadrži slike i opis nekoliko cijelih srednjovjekovnih posuda te

više ulomaka različite lončarije, a prikazano je uz to i nekoliko ulomaka kasnosrednjovjekovnog stakla.

Predmeti prikazani u novovjekovnom dijelu kataloga (str. 201-226) uglavnom potječu s ovodesetljetnih istraživanja u Makarskoj (Sv. Petar) i Brelima (Sv. Stjepan). Ponajprije su to kršćanski privjesci odnosno medaljice, prikazani ovdje u skupini nakitnih predmeta zajedno s nekoliko prstenova, puceta, perli, kao i s par uporabnih predmeta. Slijedi zatim predstavljanje više ugarskih, austrijskih i mletačkih novčića, te nekoliko građevinskih te keramičkih ulomaka.

Na kraju ovoga - unatoč manjim propustima - vrijednog i dobrodošlog izdanja otisnuta je na talijanski jezik prevedena uvodna riječ, zatim popis uporabljenih kratica te korištene literature.

Mislav Elvis LUKŠIĆ

GOSPODARSKI RAZVOJ LUKE I TRGOVIŠTA METKOVIĆ 1850.-1918.

Ivan JURIĆ, *Gospodarski razvoj luke i trgovišta Metković 1850.-1918.*, Matica hrvatska, Ploče 2000, 510 str.

Nedavno je u nakladi Matice hrvatske Ploče svijet ugledala opsežna knjiga pod gornjim naslovom. U njoj autor obrađuje i prikazuje opći razvitak luke i trgovišta Metković u navedenom razdoblju, dakle od sredine XIX. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata. Knjiga je podijeljena u dvanaest dijelova a prikazuju se mnogi oblici života ondašnjeg stanovništva.

Da bi što bolje objasnio tadašnje stanje i prilike u Metkoviću i njegovu kraju, autor ponekad zadire u dublju prošlost. U uvodu iznosi dosadašnja dostignuća historiografije o ovom problemu, značenje donjeg roka Neretve kao prirodne komunikacije, te postanak i razvoj Metkovića do trenutka kad postaje upravnim središtem toga kraja. Nakon toga autor prikazuje razvoj prometnica (str. 53-132), gospodarski i društveni razvoj Metkovića (133-243) u navedenom razdoblju. Upravo je to poglaviti dio knjige, u kojem su gotovo sve relevantne činjenice, u prvom redu one o gospodarskom razvitku Metkovića: širenje naselja, demografski razvoj, poljoprivreda, trgovina, obrt, ugostiteljstvo i začeci turizma. U četvrtom dijelu napose se prikazuje izvozno-uvozna trgovina toga trgovišta, gdje je istaknut karavanski i cestovni promet s Bosnom i Hercegovinom. No, i pomorski promet roba i putnika, kako bi se odredilo mjesto metkovske luke u pomorskoj trgovini Dalmacije onog doba.

Nakon toga autor vrlo iscrpno prikazuje prosvjetno-kulturne prilike, odnosno zdravstvene i crkvene prilike u kotaru Metković. Pored toga ističe pretvorbu Metkovića u značajno upravno središte a predstavlja i sveobuhvatni politički život njegova kraja. Posebno poglavlje posvetio je prikazu novčarstva i zadrugarstva, kao vrlo značajnog segmenta života ondašnjeg stanovništva. Nište manje značajne nisu neke zanimljivosti iz prošlosti metkovskog kraja, koje donekle upotpunjuju prije iznesena saznanja.

Prema tomu, u knjizi je autor iznio vrlo veliku građu i mnoštvo vrijednih podataka koji su omogućili dobru i sveobuhvatnu obradu zadane teme. Ovdje se zapravo radi o određenoj kombinaciji sintetskog i analitičkog pristupa problemu, ovisno o količini raspoloživih izvornih podataka i onih iz dosadašnje literature. Koliko se zna, ovo je prvi pokušaj cjelovitog pregleda gospodarskog i društvenog razvoja Metkovića u hrvatskoj historiografiji temeljen najvećim dijelom na rezultatima istraživanja samog autora. Najveći dio knjige čine, dakle, treće i četvrto poglavlje u kojima se prikazuju gospodarske prilike, koje su utjecale na svekoliki razvoj metkovskog kraja onog doba. Znatno manju pozornost poklonio je autor razvoju prosvjete, kulture i zdravstva, valjda zbog

nedostatka odgovarajućih podataka. Svejedno je uspio dati impresivnu sliku gospodarskog i društvenog razvoja Metkovića i njegova kraja u novijoj povijesti.

Jamačno zbog preobilne građe kojom je raspolagao, autor se, držimo, dogodilo nekoliko metodičkih propusta. To se najbolje vidi u strukturi sadržaja knjige. Prije svega, budući da se radi o prikazu sveobuhvatnog razvoja, ne samo gospodarskog, kako je istaknuto u naslovu, Metkovića i njegova kraja u navedenom razdoblju, to bi i naslov knjige bio primjereniji bez pridjeva "gospodarski". Nadalje, u trećem poglavlju se donekle brka redoslijed ekonomskih kategorija. Tako se napose prikazuje uzgoj duhana, koji inače pripada ratarstvu, trgovina se prikazuje prije prerade, da bi potom bila riječ o trgovini u posebnom poglavlju. Jednako tako novčarstvo i zadrugarstvo spadaju u gospodarstvo, pa bi bilo primjerenije da je to poglavlje slijedilo odmah nakon prikaza ostalih gospodarskih grana.

Unatoč ovim prigovorima, knjigu držimo vrijednim ostvarenjem, prinosom suvremenoj hrvatskoj historiografiji, napose ekonomskoj. Kamo sreće da i druge naše luke-gradovi nađu sličnog prikazivača. Stoga ovu knjigu usrdno preporučavamo stručnoj i široj čitalačkoj publici.

Zdenko SIKIRIĆ